

ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי

דוד סקליר

בהקדמת תרגומו לפירוש המשנה לרמב"ם, סדר נזיקין, נותן לנו שלמה בן יוסף מסאראגוסה סקירה קצרה על בעלי הלכה שכתבו את חיבוריהם בערבית. לאחר שהוא מונה את הגאונים ר' סעדיה, ר' שמואל בן חפני, ר' שרירא ור' האי, הוא ממשיך ואומר:

וגם גאוני המערב וספרד כגון רבינו חנוך בנו של רבינו משה פירש כל התלמוד בלשון ערבי. ורבינו שמואל מגרנאטה הלוי ורבינו יצחק אלפסי ורבינו יצחק בן גיאת ורבינו יוסף הלוי בן מיגש ואחרים רבים אין מספר זכרם לברכה כולם רוב פירושיהם ותשובותיהם בלשון ערבי כדי להקל על השואלים ועל הלומדים.¹

אף-על-פי שהרשימה הזאת מעניינת מאוד, אין בכוונתי, בהזדמנות זאת, לנתח אלא להוסיף עליה במקצת. ברצוני לדווח דיווח ראשוני על חיבור של אחד מן האחרים רבים אין מספר, שלמה בן יוסף הזכיר. כוונתי לספר אלחאוי של ר' דוד בן סעדיה אלגר, שקטעים רבים ממנו נמצאים בגניזת קאהיר.² ראש לכול, אתאר בקצרה את אופי הספר, את מבנהו ואת תוכנו על-פי מה שעולה מן הקטעים ששרדו בגניזה.

* אני מבקש להודות לראשי ספריית האוניברסיטה של קמברידג', הספרייה של בית המדרש לרבנים באמריקה, בניו-יורק וספריית בודליאנה של אוניברסיטת אוקספורד, על הרשות לפרסם קטעים מן אוספי כתבי-היד שברשותם. כמו כן ברצוני להודות לעובדי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שתמיד הושיטו עזרה נדיבה ואדיבה במשך שנים.

1 כדאי להעיר, שכאשר הוא מדבר על החיבורים הערביים של חכמי צפון-אפריקה וספרד, הוא מזכיר רק פירושים ותשובות ולא ספרי-פסק. אצל הגאונים הוא מזכיר חיבוריהם בהלכות ופירושים והתשובות בלשון ערבי. נדמה לי, שאפשר להניח, שהוא היה רגיש לקשר שהיה בין הלשון ולבין סוגים ספרותיים, קשר שידובר עליו להלן.

2 תיאור כל הקטעים, פרסומם, וניתוח מלא של הספר יופיעו במקום אחר.

לאחר מכן, אסקור את המקורות שמהווים את הבסיס לזיהוי הספר ומחברו. ולבסוף, ברצוני לגעת לפחות בקצת השאלות הלשוניות והספרותיות העולות מן העובדה שלמרות שר' דוד בן סעדיה כתב את ספרו בערבית, הוא ראה אל נכון להוסיף לו קיצורים או סיכומים בארמית. ובעניין הזה, נחזור לדברי שלמה בן יוסף מסאראגוסה. ובכן, נפתח בתיאור הספר. למזלנו, נשמר דף הכותרת שלו ואנחנו יכולים לתת למחבר לדבר בעדו:

בשמך רחמ'

אלספר אלאול מן אלדיואן אלכביר אלחאוי עלי תקייד אלמעאני מן אלאצול אלפקהיה ותחריר מא פי אלקואנין מן אלאצול אלשרעיה מתצ'מן סתה אספאר פי ג'מיע אלמכ'תץ בלזומה אלחכאם מן עלם אלפקה אלמשרוע ללקצ'א בה עלי אלאחכאם עלי מן צח מן אלחדית' אלמנקול ומן אלמסתחדת' באלקיאס אלמעקול אלמת[פ]ק עלי צחתה באלתקריר בעד אלמ[ואזנה] ואלתחריר.³

[ותרגומו: הספר הראשון מן הדיואן (האוסף) הגדול הכולל את קביעת המושגים היסודיים של המשפט וניסוח ברור של החוקים ממקורות ההלכה. בשישה ספרים נכלל כל מה שנחוץ לדיינים מן מדע המשפט הנחקק כדי לשפוט בו. (וזה) לפי המסורת האמיתית ומה שנתחדש על-ידי הדייקש השכלי שהוסכם על נכונותו בהחלט אחרי איזון וניסוח מדויק.]

מכאן שלפנינו קודיפיקאציה משפטית בעלת דיקוף רחב למדי המיועדת לדיינים או אולי לאלו המכינים עצמם למשרת דיינות. אבל לצערנו, שם המחבר אינו מופיע בדף הכותרת.

מצבם הקטוע של כתבי-היד, עתה, אינו מאפשר לנו לצייר תמונה שלמה של מה שהמחבר סבר שחשוב לדיינים לדעת ומה פלל בדיואן הגדול שלו. בכל זאת, יש בידינו חלק הגון מן הספר. הקטעים שזיהיתי, עד כה, מייצגים שבעה כתבי-יד לפחות ומכילים ארבעים ותשעה דפים בסך הכול. בכמה מקרים יש לנו קטעים חופפים וטקסט מקביל. לפעמים, כתבי-היד האלה מקבילים לגמרי ולפעמים הם שומרים על הבדלים מהותיים מאוד בנוסח הספר. כפי שנראה להלן, המחבר כמעט מזמין את המעתיקים לשנות את הספר לפי צורכיהם, וייתכן, שעובדה זו גרמה להבדלים האלה. המספר הגדול יחסית של כתבי-יד שקטעים מהם הגיעו לגניזת קאהיר מצביע על התפשטות הספר ועל הפופולאריות שלו.⁴ לכן כעת, אנחנו יכולים

3 נמצא ב-T-S Ar. 18(1).83. חמש השורות הראשונות נכתבו באותיות מרובעות מרשימות. הצד השני ריק.

4 מבחינה זו, יש חשיבות לעובדה, שקטע אחד אינו מגניזת קאהיר אלא הוא נמצא באוסף של מר יהודה לוי נחום מחולון, שכפי הנראה, הוציא אותו מכריכת ספר תימנית. זאת ועוד: הספר אלחאוי מוזכר בשאלה שהופנתה לר' אברהם בן הרמב"ם מתימן. ראה להלן, הערה 22.

ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי

לשחזר את מבנה הספר ואת תוכן ששת הספרים המהווים את הדיואן רק שחזור חלקי. אתאר להלן מה יש לנו לפי סדר הספרים.

הקטעים הראשונים שמשכו את תשומת-לבי הם חלק של דיון במקורות ההלכה: כתאב, חדית, קיאס (מקרא, מסורת, ה'יקש). סביר להניח, שקטעים אלו שייכים או למבוא הכללי של הדיואן או לספר הראשון. המחבר כבר גילה לנו בדף הכותרת, שיש לו דעה רחבה על מה שחשוב לחינוך משפטי תקין; לא רק ההלכה הפוזיטיבית אלא גם בירור יסודות המשפט (מה שהוא קורא 'אלאצול אלפקהיה' או, כרגיל, בספרות המוסלמית 'אצול אלפקה'). בכך הוא הלך בדרכם של הגאונים המאוחרים כר' סעדיה ור' שמואל בן חפני שדנו בנושאים של תאוריה משפטית בחיבורים מיוחדים או בתוך פירושיהם לחומש.⁵ אף-על-פי שאין זה המקום להאריך בהשוואות בין חיבורנו לבין חיבורי הגאונים, כדאי לציין הבדל חשוב אחד. הגאונים (ובמיוחד רס"ג) נוטים להסמיך את דבריהם על פסוקי תנ"ך. כשמחברנו דן במקורות ההלכה והיחס שביניהם, הוא מדגים את דבריו במובאות מספרות חז"ל. שינוי זה מצביע על התפתחות חשובה בשילוב המסגרת הרעיונית שהגאונים לקחו מספרות האסלאם עם התרבות התלמודית. כדאי לציין, שהעורך האנונימי של פירוש המשנה לנתן בן אברהם אב הישיבה השתמש בחלק הזה של חיבורנו בהקדמתו.⁶ אנחנו יכולים להשתמש בזהירות בהקדמה הזאת כדי לשחזר שחזור ניסיוני את המבנה של חלק זה של הדיואן.

התעניינותו של המחבר בדברים לא כל-כך מעשיים משתקפת גם בקטע ששרד מן הספר השני. הפרק השני דן בהלכות קידוש החודש.⁷ אפשר להניח, שבתי דין בזמנו לא התעסקו בקביעת החודש. אבל ייתכן, שמפני שבעבר היה זה מעניינה של הסנהדרין ונגע בהלכות עדות, הוא הכניס את העניין לדיואן שלו. ואף-על-פי-כן, לא מצאתי רמז לכך שהמחבר התכוון לכלול את כל ההלכה, גם זו שנהגה בזמנו וגם זו

5 גם הרמב"ם הלך בדרך זו בהקדמתו לפירוש המשנה. לגאונים, ראה, למשל: מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תדש"ם, במבוא, עמ' לה-סט; הנ"ל, 'קטעים מכתאב תחציל אלשראיע אלסמעיה לרס"ג', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 373-410; הנ"ל, 'על בעית המחלוקת במסורת', *Baron Jubilee Volume*, ירושלים תשל"ה, עמ' 319-330 [החלק העברי]; ש' אברמסון, 'מן הפרק החמישי של מבוא לתלמוד לרב שמואל בן חפני', סיני, פח (תשמ"א), עמ' 193-218, *D. Sklare, Samuel Ben Hofni Gaon and His Cultural World*, Leiden 1996, pp. 158-297

6 השימוש הזה מתברר מהשוואת הקטע וההקדמה. בגוף הפירוש, ספר אלחאוי מוזכר ארבע פעמים, פעם כ'ר' דוד צאחב אלחאוי', אבל קשה לקבוע אם אלו הוספות מיד העורך או הזכרות של ר' נתן עצמו. ראה: ש' אסף, 'פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה', קרית ספר, י (תרצ"ג), עמ' 381-388; 525-545.

7 'ואלתאליף אלבי מן אלספר אלת'אני אחכאם פצול אלסנה' נמצא ב- Bodl. Heb. e. 44 (Cat.#2668.30), fol. 113a

שלא נהגה אז, בדיואן שלו כמעשהו של חפץ בן יצליח בכתאב אלשראיע שלו או כרמב"ם בחיבורו.

עד כה, לא זוהו קטעים שאפשר לשייכם לספר השלישי. ולכן אין לנו מושג על תוכנו.

החלק הגדול ביותר ששרד מן הדיואן בא מן הספר הרביעי, שכנראה, יוחד לדיני ממונות. כאן, יש לנו אפילו רצף של פרקים ממוספרים. הפרק הראשון דן במקח וממכר, השני בפיקדונות שאולים, השלישי בשכירת פועלים וקבלנים, הרביעי בחזקת קרקעות, השמיני בדיני מצרנות, התשיעי בשותפות, העשירי בתנאים, והפרק השישה-עשר דן בפיצוי כספי על נזקי גוף. פרקים אחרים דנים בעניינים שונים, כגון ירושות ומכירה על-תנאי. סביר להניח, שהמחבר הכניס לספר הרביעי גם את ספרו על שבועות (כתאב אלאימאן), המוזכר כמה פעמים, וכנראה, הוא ראה בו ספר בפני עצמו. חלק קטן מכתאב אלאימאן הזה שרד, ואף קיים תרגום מעובד בעברית של הספר הזה ואזכירו להלן.⁸ במקום אחר הוא מזכיר את 'כתאבנא פי אלהבה' (= ספרנו על מתנות) שאולי אף הוא היה חלק מן הספר הרביעי.⁹

מן הספר החמישי נמצא רק הסוף.¹⁰ תוכן הקטע ששרד הוא סופו של דיון בסתירות הקיימות בתנ"ך ובספרות חז"ל. הדבר מעלה את האפשרות שהדיון על מקורות ההלכה שכבר הוזכר, אכן שייך לספר החמישי. אבל כעת, אין לנו דרך להכריע בזה.

בסוף הספר החמישי, מתאר המחבר את הספר השישי במילים אלו:

תם אלספר אלכ'אמס מן אלחאוי יתלוה אלספר אלו' פי ד'כר אללואחק אלתי שרחנאהא מן הלכות גדולות מע מסאיל שאד'יה מצ'אפה אליה ממא אתת אלינא מע טול אלמדה פלמא כאנת מסתגרבה מסתצעבה אצ'פנאהא אליה פי הד'א אלספר אלו'.¹¹

8 הוא מזכיר את כתאב אלאימאן, למשל, בספר השישי כך: '... תאליף הד'א אלחכם וג'ודה מן אחכאם אלשרכאת קד ד'כרנאהא פי כתאב אלאימאן אלמנסוב אלי הד'א אלדיואן פמן הנאך יסתופיה מן אראד אלוקוף עלי אחכאם אלשרכה פי אלמצ'ארבה וכאן ד'כרנא לה הנאך פי כתאב [אחכ]אם [אלא]ימאן באללפט' אלערבי וארי אן אד'כרה הנא באכ'תצאר באללפט' [אלנב]טי ואקולי' (T-S Ar. 51.13, fol. 1a). על הציטוט הזה מכתאב אלאימאן ראה להלן, הערה 24 ו-25.

9 מוזכר ב-T-S Ar. 18(1).139, fol. 1a.

10 פורסם על-ידי ב"מ לוין, גנוזי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 69-71. לוין זיהה את הקטע כשריד של כתאה אלחאוי של ר' האי גאון. כבר לפני זמן רב, הבינו החוקרים שקטע זה אינו שייך לספרו של רה"ג. ראה, למשל, הערותיו של א' פריימן במהדורתו: תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תרצ"ח, עמ' 111, הערה 18. הוא ראה אל נכון, שספר אלחאוי המוזכר בשו"ת ראב"ם שייך לקטע שלווין פרסם.

11 Bodl. Heb. e. 74 (Cat.#2862.24), fol. 65a

[ותרגומו: תם הספר החמישי של אלחאוי. יבוא אחריו הספר השישי הכולל את ההשגות על הלכות גדולות שביארנו עם שאלות יוצאות דופן ממה שבא אלינו במשך הזמן ומפני שהן מוזרות וקשות הוספנו אותן לספר השישי הזה].

ולכן, הספר השישי הוא כעין נספח של מאמרים קצרים על נושאים שונים. מארבעת הדפים, ששרדו מן הספר הזה, עולה, שהשאלות האלה היו ממוספרות בלי סדר ענייני. אבל, כנראה, לפחות חלק מן העניינים (אם לא כולם) היו מסודרים לפי סדרי המשנה.¹² על-פי המספרים שנשארו, נשאר לנו רצף שאלות מסוף השאלה השמינית עד התחלת השאלה השתים-עשרה, ומן השאלה השבע-עשרה עד לשאלה התשע-עשרה. בספר הזה, הוא מזכיר את ספר מקח וממכר ואת תשובותיו של ר' האי גאון. ראוי לציין, שיש דמיון-מה בין הספר השישי של אלחאוי ולבין השרידים של הלכתא גבראתא של שמואל הנגיד.¹³ אף-על-פי שטיבו של הלכתא גבראתא אינו ברור לנו כל צורכו, אפשר לראות מן הקטעים ששרדו, שהספר כלל דיונים נרחבים על עניינים או סוגיות שהנגיד הרגיש צורך ללבנם, תוך כדי ביקורת על פירושי קודמיו, במיוחד ר' האי גאון. כפי שפרופ' ש' אברמסון הראה, לפחות חלק מספרו של הנגיד היה ליקוט ואולי עריכה מחדש של דברים שכבר היו כתובים לפניו.¹⁴ הדבר תואם את תיאור הספר השישי של אלחאוי וגם את מה שאנחנו מוצאים בקטעים ששרדו.

אף-על-פי שיש לנו תמונה כוללת מאוד של המבנה של אלחאוי, אין לנו ידיעות רבות על המבנה הפנימי ועל תוכנו של כל ספר וספר.¹⁵ מן העובדה שהמחבר כינה

12 ראה הטקסט הנזכר בהערה 18.

13 השרידים פורסמו על-ידי מ' מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים 1962. אינני רוצה להיכנס כאן לשאלה על טיבו של הספר. לעת עתה, ראה מאמרו של ש' אברמסון הנזכר להלן, הערה 14. מ' מרגליות היה הראשון שהכיר בדמיון שבין הקטעים של הספר השישי של אלחאוי ולבין ספרו של הנגיד מבלי שהבחין בזהות הספר עצמו (הלכות הנגיד, עמ' 36, הערה 35). שם הוא מעתיק את הקולופון שנשתמר ב-T-S Ar. 51.13 רק חלקית. כתב-היד קצת מטושטש, אבל בשוליים הימניים אפשר לקרוא: 'לעובדיה הכה[ן] בן יצחק ב[ן] יפת[ח] יו.. עלי.. על... [כ]תוב בצור / נשלמה כתיבתו בעזרת צור ב'ג' ר'כ' יום בחדש ניסן שהן / ח ימים בעומר שנת ד' תתנ"ד'. בשוליים השמאליים כתוב: 'כתבו לנפשו עובדיה הכה[ן] / בן יצחק נ"ע בן יפתח נ'ב'ג'ע' סימן טוב הוא (?) / עליו'.

14 ראה: ש' אברמסון, 'מתורתו של רב שמואל הנגיד מספרד', סיני, כרך יובל המאה (תשמ"ז), עמ' ז-עג. ראה במיוחד עמ' ח, יב. ראוי לציין, שבמאמר הזה, עמ' כט, אברמסון מרמז לספר אלחאוי. ראה גם: הנ"ל, 'שני פרקים ממחקר על ספר "שערי שבועות"', סיני, קד (תשמ"ט), עמ' קט-קמב. במאמר הזה הוא מזכיר במפורש ספר אלחאוי בלי לציין את שם מחברו (עמ' קיד, קמא). ושם הוא נותן לנו עוד הזכרה לאלחאוי, בפירושו ר"י אלמדארי לרי"ף קידושין פא. שם נמצא: '... וכן כתוב בספר אלחאוי'.

15 בכל זאת, מפתה להציע שחלקית, לפחות, המחבר עוקב אחר סדרי המשנה. ייתכן, שהספר

את ספרו 'דיואן', יכולנו להניח, שלפנינו רק אוסף או ליקוט בלי סדר שהמחבר קבעו מראש, בדומה לדיואנים של שירים שלוקטו אחר כתיבת השירים.¹⁶ ואמנם, קשה להבחין בסידור ברור לפרקיו של הספר הרביעי. ייתכן, שפרקי הספרים אמנם נכתבו בזמנים שונים, ורק אחר כך סודרו בדיואן.

אבל בכל זאת, ברור שהייתה למחבר תכנית סידור כשניגש לערוך את חיבורו. אפשר לראות את עקבות תכנונו של המחבר בכך שכמה מכותרות הפרקים הן רק 'שומרי-מקום'. זאת אומרת, שעל אתר אין דיון בנושא, רק אפניה למקום אחר שבו הוא דן בעניין. למשל בפרק השני של הספר הרביעי אנחנו מוצאים:

ואלפצל אלת'אני תאליף אחכאם אלודאיע אלעאריה פנקול אן קד מצ'א לנו
את'באת הד'ה אלאחכאם פי כתאב אלאימאן ד'לך פי פצל מפרד מנה והו
אלפצל ..... לא אטיל הנא באעאדתהא.¹⁷

[ותרגומו: הפרק השני חיבור בהלכות פיקדונות שאולים. כבר קבענו הלכות אלו בתוך ספר השבועות בפרק נפרד, פרק ..... (לא ברור). לא אאריך כאן בחזרה עליהן.]

במקום אחר, הוא אומר במפורש שיש סדר מסוים. בהתחלת פרק יח של הספר הרביעי, אנחנו קוראים:

ואמא אלפצל אלי"ח אלתי [ן] דם תאליף אחכאם ..... בשרט אלרד פהו מן
ג'מלה אללואחק אלתי לנא פי אלהלכות וקד כאן יכ'תץ בד'כרה פי אלספר

השני יוחד לעניינים מסדר מועד כמו הפרק על קידוש החודש. וברור, שהספר הרביעי מכיל חומר מסדר נזיקין. אם כך, אפשר לשער, שהספר השלישי יוחד לעניינים מסדר נשים.

שימוש במונח 'דיואן' ככינוי לספר הלכתי לא היה מצוי כל-כך. אולי הראשון שהשתמש בו היה מחבר רשימת העניינים של ספר מגילת סתרים לר' נסים גאון שהוא מכנהו 'אלדיואן אלכביר' (ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 247). הרמב"ם השתמש ב'דיואן' במובן של ספר חוקים כולל (ראה איגרתו לר' יוסף בן יהודה, בתוך: אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תשמ"ה, עמ' 50, וראה הערותיו של בנעט). וכך הוא כינה את המשנה, אבל הוא העדיף להשתמש ב'תאליף' (הקדמת פירוש המשנה, מהדורת י" קאפח, עמ' כג). בהקדמת ספר המצוות שלו (מהדורת י" קאפח, עמ' ג) הוא כינה את משנה תורה 'דיואן' אבל הוא נוטה יותר לכנותו 'אלחבור'. בפירושו לקהלת, מכנה יצחק אבן גיא את ספר קהלת 'דיואן' (בתוך: חמש מגילות, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' 162, 164, 165, 171). יהוסף, בנו של שמואל הנגיד, בהקדמתו לדיואן של שירי אביו השתמש ב'הד'א אלכתאב', 'הד'א אלמג'מוע' ו'הד'א אלדיואן' (דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ד' ירדן, עמ' 1).

שימוש של המחבר במונח 'ספר' גם כן היה די נדיר, ולא מצאתי אותו בקטעי ספרי הגאונים הערביים ששרדו בגניזה. ושוב, ר' יצחק אבן גיא השתמש במונח זה בפירושו לקהלת (עמ' 162). המחבר מכנה את הפרקים שבתוך ה'אספאר' לפעמים 'כתאב' (ספר) ולפעמים 'תאליף' (חיבור), כגון 'ואלפצל אלת'אני תאליף אחכאם אלודאיע אלעאריה'.

אלסאדס אלד'י אלפנאה פי לואחק אלהלכות אלא אן ראית את'באתה הנא לאג'ל תרתיב עדד אלפצול והו פי ג'מלה אלמסאיל אלמסוולה הנאך פאול ד'לך הו אלמסלה אל[כ']אמסה מן נזיקין מא ד'כרה צאחב אלהל[כות]...¹⁸ [ותרגומו: הפרק הי"ח שהוא] חיבור בחוקי ..... בתנאי של החזרה, הוא אחת מן ההשגות שיש לנו על הלכות (גדולות) והוא כבר מוזכר בספר השישי שחיברנו על השגות ההלכות. אלא חשבתי לקבוע אותו כאן בגלל סידור מספר הפרקים. הוא אחת מכל השאלות הנשאלות שמה. זה מתחיל 'השאלה החמישית מן נזיקין, מה שהזכיר בעל ההלכות ...'

יש גם אפניות בכיוון השני, מן הספר השישי לפרקים של הספר הרביעי. ועוד: חשוב לציין, שמתוך המבנה הפנימי של הפרקים עצמם, אפשר לראות שהמחבר הוא בעל סדר מובהק. הוא מחלק את הפרקים לנושאים ולתת-נושאים.¹⁹ בזה, דרך כתיבתו מזכירה לנו את הכתבים הערביים של ר' סעדיה גאון, ר' שמואל בן חפני גאון, ור' האי גאון.

עכשיו, נפנה לשאלת זיהוי המחבר. אינני רוצה להוליך את הקוראים בכל הדרך הבלשית שהלכתי בה כדי להגיע לשם המחבר, אבל אציג את אבני הבניין העיקריות של הזיהוי. ראש לכול, נשמרו קולופונים של שני כתבי-יד, דבר הנותן לנו מושג כללי על זמן חיבורו של אלהאוי. כתבי-יד אחד נכתב בשנת 1094 לסה"נ והשני בשנת 1157.²⁰ בקטעים ששייכותם לספר זוהתה עד כה, המחבר מזכיר חוץ מספרות חז"ל רק את בעל הלכות גדולות ואת רב האי גאון.²¹ ובכך, מהספר נכתב באמצע המאה האחת-עשרה לערך.

את ההזכרה הברורה ביותר לספר שלנו ולמחברו, מצאתי בקטע מן הגניזה שיש

- 18 נמצא ב-ENA 2642, fol. 8a
- 19 ראה, למשל, התחלת הפרק הרביעי של הספר הרביעי: 'ואלפצל אלד' תאליף אחכאם אלחזקה. פנקול אן אנואע אלחזקה מנקסמה פי אלפקה עלי ד' אקסאם. אלקסם אלאול מנהא יסמי חזקה ש'יש' עמה טענה ... פתצ'מן אלפקה פי הד'א אלקסם אנה אן ת'ם ללמדעי במא ד'כרנאה מן חכם אלחזקה ט'ו וג'הא ...' [Bodl. Heb. d.34 (Cat.#2680.22), fol. 105a]
- 20 על הקולופון הראשון, ראה לעיל, הערה 13; הקולופון השני פורסם על-ידי לוין, ראה לעיל, הערה 10.
- 21 ב-T-S Ar. 51.13, רה"ג מוזכר פעם בלוויית ז"ל ופעם בלעדקה. קשה לדעת מה שגרת המעתיק (במקרה זה, עובדיה הכהן בן יצחק שכתב את הספר לעצמו) ומה כתב המחבר. כדאי לציין שבהזכרות הללו המחבר לא בא לחלוק על רה"ג כמעשהו של שמואל הנגיד בהלכתא גבראתא, אלא הוא רק מזכיר, שרה"ג גם כן פירש או החליט כפי שהמחבר כתב. מן השו"ת המוזכרת להלן, הערה 22, אנחנו לומדים שבאלהאוי היו ציטוטים של תשובות שלמות של רה"ג.

בו שאלה שנשלחה לר' אברהם בן הרמב"ם מתימן.²² כאן אנחנו קוראים:

וקד וג' לר' דוד ביר' סעדיה ז"ל צאחב אלדיואן אלמערוף באלתאנוי אלמשתמל] עלי תשובות לר' האי גאון ז"ל סואל סאלוה פיה אהל סגלמאסה. [ותרגומו: ונמצא לר' דוד ביר' סעדיה ז"ל, בעל הדיואן המכונה אלחאוי, הכולל תשובות לר' האי גאון ז"ל, שאלה ששאלו אנשי סגלמאסה (מרה"ג) בעניין זה.]

חוץ משם המחבר, אנחנו לומדים ממקור זה שהספר לא נודע לפי התחלת הכותרת כ'אלדיואן אלכביר' אלא כ'אלחאוי'.

שמחה אסף, במאמר קצר, משך את תשומת-לב החוקרים לציטוט מדוד בן סעדיה שנמצא בשיטה מקובצת לבבא מציעא קד ע"ב.²³ בצלאל אשכנזי מצטט שם כך:

וזה לשון ה"ר דוד בר סעדיה בחבורו שחבר בלשון ערבי להשיב על קצת דברים שבאו בספר הלכות גדולות וזה לשונו: כבר זכרתי לך דין זה בספר משפטי השבועות שחברתי בלשון ערבי ועתה אזכרנו בלשון תלמוד בקוצר ואומר.

וכאן בא ציטוט ארוך מן הספר. קל לנו להניח, שה'חיבור שחבר בלשון ערבי להשיב על קצת דברים שבאו בספר הלכות גדולות' הוא בעצם הספר השישי מן אלחאוי. הציטוט עצמו נמצא בקטעי הגניזה של הספר השישי שבידינו, דבר המאשר שבצלאל אשכנזי השתמש באותו הספר שמונח לפנינו ומוכיח שדוד בן סעדיה הוא מחברו.²⁴

אסף אף הראה במאמרו, שציטוט מספר משפטי השבועות של ר' דוד בן סעדיה, שבצלאל אשכנזי הביאו בעברית, למעשה, נמצא בקטע גניזה בערבית שפרסם פרידלנדר ובטעות זיהה אותו כחלק מספר הפיקדון של סעדיה גאון. קודם לאסף, כבר הוכיח גיצנבורג, שחלק מן הספר שערי שבועות, המיוחס ליצחק בן ראובן (שהיה פעיל בספרד, במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה ובתחילת המאה

22 T-S 13G.2, fol. 2a. מ"ע פרידמן הראה בעת האחרונה, שכתב־יד זה הוא קובץ שאלות של תלמיד חכם מתימן שנשלחו לר' אברהם בן הרמב"ם. (M. A. Friedman, 'Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza — A Preliminary Review', *PAAJR*, LVI [1990], pp. 29–49. דיונו בשאלה הזאת נמצא בעמ' 35–45 [כתב־היד מתפרסם במאמרו של פרידמן בקובץ הזה]). התשובה של הראב"ם נמצאת בתשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ח, עמ' 110–120. כתשובתו, הראב"ם מזכיר את מחברנו רק כ'צאחב אלחאוי' (עמ' 111, וראה גם עמ' 119).

23 ש' אסף, 'ספר משפטי שבועות לר' דוד ב"ר סעדיה', קרית ספר, ג (תרפ"ו–תרפ"ז), עמ' 295–297.

24 הציטוט נמצא ב-T-S Ar. 51.13, fol. 1a. ראה לעיל, הערה 8.

השתיים-עשרה), הוא בעצם תרגום ועיבוד של הקטע שפרסם פרידלנדר.²⁵ מכל זה, אנחנו יכולים להסיק, שכתאב אלאימאן של ר' דוד בן סעדיה המוזכר כמה פעמים באלחאוי היה היסוד של הספר שערי שבועות ליצחק בן ראובן ואנחנו יכולים להשתמש בשערי שבועות, בזהירות הראויה, כדי לקבל תמונה די ברורה של כתאב אלאימאן לר' דוד בן סעדיה.

קטע גניזה אחר קטן מאוד, כפי הנראה, מדף השער של אחד מכתבי-היד של החיבור אלחאוי ובו נרשם תוכנו, נותן לנו את שמו המלא של המחבר. שם אנחנו קוראים:

[אלג']ז אלאל מן אלחאוי [עלי אלמ]עאני בתאליפה [מר'] ור' דויד בר מר' [ור' סע]דיה אלגר [ ] ר'.²⁶
[ותרגומו: החלק הראשון של (הספר) הכולל את העניינים מחובר על-ידי מר' ור' דויד בר מר' ור' סעדיה הגר].

כנראה, הכוונה בשם הזה היא לגר צדק. ניקוד השם 'אלגר' מובהר בהזכרת אלחאוי בתוך קטע גניזה של ספר אחר, עדיין לא-מזוהה, ושם אנחנו קוראים:

... פסר בן אלגר ז"ל פי הד"א אלמוצ'ע פי כ[תאב] אלמלך באלחאוי ...²⁷
[ותרגומו: ... פירש בן אלגר ז"ל במקום הזה בתוך ספר הקניין של אלחאוי ...]

וכאן מעתיק כתב-היד ניקד את השם בצירי כדי שמובנו יהיה ברור לכולנו. מן

25 י' פרידלנדר, 'שיורים מן "ספר פקדון" של רס"ג', תפארת ישראל... לכבוד ישראל לוי, ברסלוי תרע"א, עמ' 60-75. הקטע שפרידלנדר פרסם נמצא עכשיו ב-T-S Misc. 36.116. ראה: L. Ginzberg, 'Festschrift zu Israel Lewy's siebzigsten Geburtstage' (review), *REJ*, LXVII (1914), pp. 142-143; S. Poznanski, 'Ginzberg's "Geonica"', *JQR* n.s., III (1912-1913), p. 410. שערי שבועות של יצחק בן ראובן מודפס אחרי הרי"ף במסכת שבועות, דפוס וילנה. במאמרו על ספר שערי שבועות הנזכר, לעיל, הערה 14, קובע אברמסון, בהחלטיות, ש'ספר אלחאוי הוא ספר שערי שבועות'. אברמסון גם הראה, שספר המשכון שנדפס בדפוס ונציה של ספר מקח וממכר של רה"ג אינו לרה"ג אלא הוא מקביל לשער ט של שערי שבועות לר' יצחק בן ראובן (ראה: עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 132-138). ובכן, מתברר לנו, שהיה עוד תרגום או תרגום חלקי של כתאב אלאימאן לר' דוד בן סעדיה. ייתכן, שגם שני הספרים הקטנים האחרים שנדפסו עם ספר מקח וממכר, משפטי התנאים ומשפטי הלוואות, מקורם בספרו של ר' דוד בן סעדיה.

26 נמצא ב-Bodl. Heb. f. 102, fol. 45. הקטע פורסם לראשונה על-ידי נ' אלוני ב'תוספות ותיקונים ל"רשימת ספרים אוטוגרף לר"י ראש הסדר"', קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 657-658. אלוני השלים את חסרונות כתב-היד וקרא: [מר'] ור' דוד ביי"ר מר' [ור' עוב]דיה אלגר וייחס את הספר לבנו של עבדיה הגר שאליו שלח הרמב"ם את תשובתו המפורסמת.

ההזכרה הזאת, אנחנו גם לומדים, שלא דוד בן סעדיה הוא שהתגייר אלא, כנראה, אביו.²⁸

הספר שלנו נרשם בשם אלגר, פעמיים, ברשימת ספרים של יוסף ראש הסדר.²⁹ באחד המקומות הוא רשם: 'אלחאוי לבן אלגר ג' מג'לדאת', זאת אומרת, בשלושה כרכים. ברשימה הזאת, יוסף ראש הסדר הבחין בין אלחאוי של דוד בן סעדיה ובין זה של רב האי גאון, שאותו הוא רשם כ'אלחאוי פי אללגה לר' האי' (= אלחאוי בענייני לשון לר' האי).³⁰ ברשימת ספרים אחרת, הספר שלנו מוזכר רק כ'אלחאוי פי אלפקה' (= אלחאוי בענייני הלכה).³¹ הדבר מצביע על האפשרות, שרק שני ספרים ששם אלחאוי הילכו בשוק במאה השתיים-עשרה, אלחאוי פי אללגה של ר' האי גאון ואלחאוי פי אלפקה של ר' דוד בן סעדיה.

אנחנו מקבלים מושג מדויק יותר על מקומו וזמנו של ר' דוד בן סעדיה מתשובה אחת של ר' יצחק בן ברוך אלבאליה (שהיה פעיל בספרד במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה).³² ר' יצחק אלבאליה נתבקש לחוות דעתו בפרשה מסובכת של ירושה. כשבעלי הדין קיבלו את תשובתו, אחד מהם השווה את פסק דינו לדעתו של

אלדיין ר' דוד רחמה אללה עליה פי אלאימאן לה ופי מא ד'כר איצ'א פי אלפסוקות פי ד'לך.

[ותרגומו: הדיין ר' דוד ירחם ה' עליו ב(ספר) השבועות שלו וגם כן מה שהוא הזכיר בפסוקות בזה.]

28 יידוע שם עברי בתווית היידוע 'אל' הערבית, כמו 'בן אלגר', היה די נפוץ. למשל, 'בן אלאהוב' והכוונה לר' משה בן לוי החזן אהוב הישיבה (ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, II, Oxford 1922, p. 298), או: ר' דוד בן אלדיין, שיהודה הלוי הקדיש לו שני שירים (דיואן יהודה הלוי, מהדורת ח' ברודי, ברלין תרנ"ד-תר"ץ, מספר 64 ר'122).

29 נ' אלוני וא' שייבר, 'רשימת ספרים אוטוגרף לרב יוסף ראש הסדר', קרית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 152-172. ההזכרות נמצאות בעמ' 161 ו-169 (ברישום השני נאמר: 'רבטה פי ג'מלתהא מן אלחאוי ל[בן א]לגר').

30 כתאב אלחאוי של רה"ג היה מילון תלמודי. ראה: א"א הרכבי, חדשים גם ישנים (ד"צ ירושלים תשל"ל), עמ' 111-114; ש' אברסמון, 'מן "כתאב אלחאוי" (ספר המאסף) לרב האי גאון', לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 108-116.

31 הרישום הזה מוזכר בספרו של נ' אלוני על רשימות הספרים מן הגניזה. כתב-יד של הספר מונח במכון בן-צבי ואני מודה למכון על הרשות להשתמש בו. לפי אלוני, רשימה זו נמצאת ב-T-S Ar. 51.85. ברשימה אחרת (ENA 1290, fol. 7a), נמצא הרישום 'כתאב בן אלגר א'.

32 התשובה הודפסה בשיבוש רב על-ידי ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, ב, פרנקפורט על נהר מיין תרמ"ב, עמ' 36. כדי להבין את תוכן התשובה (שלשונה ערבית) יש צורך לחזור לכתב-היד עצמו הנמצא בספרייה הלאומית של אוסטריה בווינה, סיגנאטורה Hebr. 120 (בקטלוג שווארץ, מספר 49). התשובה מתחילה בעמוד 26א. לתשובה דומה, ראה: ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ז, עמ' קיח, סימן קלח; וש"ת הרי"ף, סימן קלד, קסא.

ההשוואה הזאת העלתה ספקות בנוגע לפסק הדין של ר' יצחק אלבאליה ובעל דין זה שב וכתב אליו כדי להביא לתשומת-לבו את דעתו של ר' דוד (בשאלה השנייה הזאת, הוא מזכיר רק: 'ר' דוד נ"ע בכלל פירושין שלו'). פנייה שנייה זו הרגיזה את ר' יצחק אלבאליה והוא השיב, שמה שמצאו בספרי ר' דוד באמת אינו מתאים לפרשה שלהם. אפשר גם לומר, שהוא לא חלק כבוד-יתר לר' דוד.

נדמה לי, שסביר להניח הן מבחינת הזמן והן בשל ספר השבועות שכתב, שר' דוד של בעלי הפלוגתא הוא ר' דוד בן סעדיה שלנו. ובכן, מן התשובה הזאת מסתבר, שר' דוד בן סעדיה חי בספרד ושירת שם במשרה קבועה של דיין. וכנראה, בספרד היה ספר אלחאוי מופר גם בשם פסוקות והדבר אכן מתאים לאופיו, וייתכן, שהמחבר גם כתב פירושים כספר נבדל. אנחנו רואים, שבספרד במאה האחת-עשרה, ספריו של ר' דוד בן סעדיה היו נפוצים למדי והוא היה בר-סמכא גדול דיו עד שהשתמשו בספריו כדי לבדוק אחרי פוסק חשוב כר' יצחק אלבאליה.

אפשר לראות התייחסות דומה לר' דוד בן סעדיה גם בתשובה אחת של ר' יצחק אלפאסי (=הרי"ף), שבה הוא נתבקש לחוות דעתו על מה שהשואל מצא ב'תאליף מר דוד פי מכתצר אלטלאק' (= חיבור מר דוד בקיצור דיני גירושין).³³ כנראה, השתמש השואל בקיצור הארמי של החלק מן אלחאוי שדן בהלכות גירושין (על הקיצורים האלה, ראה להלן). העובדה שהרי"ף הזכיר את ר' דוד בן סעדיה רק כ'מר דוד' כבר מצביעה על ההערכה המעטה שלו כלפיו. לאמתו של דבר, בתשובתו הרי"ף מראה, שמר דוד לא פירש נכונה פסקה אחת מהלכות גדולות ושכמה מן ההוכחות שלו מן התלמוד הן כהוכחותיו של מי שאינו בקי כל צורכו בניתוח הלכתי ('פאמא אסתשהאדה ביצא שמה בעיר שהיא מגורשת ... פהו אסתדלאל מן לא יחסן מן נט'ר אלהלכה שי'). ובכל זאת, אנשי ספרד ראו בר' דוד בן סעדיה סמכות חשובה דייה, שהצריכה לשאול את הרי"ף על דעותיו.³⁴

ההיסטוריונים מכירים עוד בעל הלכה מספרד, במאה האחת-עשרה ששמו דוד, והוא דוד בן הג'ר [הגיית השם: Hujjar או Hajjar].³⁵ תרגום עברי של חלק מספרו

33 התשובה נמצאת בשו"ת הגאונים של א"א הרכבי (זכרון לראשונים, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז), עמ' 71-72, סימן 161.

34 ייתכן, שהיחס הזולזני במקצת מצדם של ר' יצחק אלבאליה והרי"ף כלפי ר' דוד בן סעדיה, משקף את ההתפתחות בתחום ההלכה ולימודה, שחלה בספרד במאה האחת-עשרה, במיוחד עם בואו של הרי"ף, ור' דוד בן סעדיה ייצג את השלב הקודם בהתפתחות הזאת. אין לנו ידיעות רבות על מצב לימוד ההלכה בספרד במאה האחת-עשרה, וממה שיש אין מחקרים רבים ובמיוחד אין מחקר היסטורי. כסיכום-ביניים, ראה מאמרו של י" תא-שמע, 'שיפוט עברי ומשפט עברי במאות הי"א-י"ב בספרד (לידיעת מצב לימוד התורה על-פי שו"ת הרי"ף)', שנחון המשפט העברי, א (תשל"ד), עמ' 353-372 [להלן: תא-שמע, שיפוט עברי].

35 ראה, למשל: א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים תשכ"א. הדיון על דוד

על גירושין נמצא באוסף תשובות הגאונים שערי צדק.³⁶ מלומדים שונים כבר זיהו את התרגום הזה עם מכתצר אלטלאק המוזכר בתשובתו של הרי"ף. ואמנם, לפי תוכנם, דיני הגירושין האלה היו יכולים להיות היסוד לתשובת הרי"ף. אולם, נדמה לי, שקצת מוזר להניח, שהיו שני מחברים ששמו ר' דוד באותו הזמן ובאותה הארץ, בתקופה שאין לנו ממנה ידיעות רבות על בעלי הלכה. ובכן, אני רוצה להציע, שיש לקרוא את שמו של ר' דוד דנן, לא 'בן הגר' אלא 'בן הגר', והוא הוא דוד בן סעדיה אלגר שלנו.³⁷

אם נקבל את הזיהוי דוד בן הגר = דוד בן סעדיה אלגר, אזי נוכל למצוא עוד קצת מידע ביוגרפי על ר' דוד בן סעדיה בהקדמת ספר מאזניים של ר' אברהם אבן עזרא. שם הוא מביא רשימה כרונולוגית של 'שמות זקני לשון הקודש' (כלומר, המדקדקים והבלשנים), הפותחת ברב סעדיה גאון. אבן עזרא מציין שרובם כתבו את חיבוריהם בערבית. אחרי שהוא מזכיר את שמואל הנגיד ומשה אבן גיקטילא, הוא מוסר שרבי דוד הדיין בן הגר ספרדי ממדינת גראנטה גם הוא נלוו עליהם ונמלך עליו לכו וחרב ספר המלכים.³⁸ אנחנו לומדים מכך, שדוד בן סעדיה גם ניסה את קולמוסו בדקדוק, אף-על-פי שמדברי אבן עזרא אנחנו מתרשמים שהוא לא בלט במיוחד בתחום זה. זאת ועוד: מן המשפט 'גם הוא נלוו עליהם' עולה, שר' דוד בן סעדיה היה בן-זמנם של שמואל הנגיד ומשה אבן גיקטילא ואולי נמנה עם חוג המשכילים שסבב את הנגיד. כפי שאבן עזרא מזכיר, הוא נולד בגראנאדה ואולי נשאר שם בזמן ששמואל הנגיד שימש וזיר למלכי גראנאדה.

- בן סעדיה נמצא בעמ' 162–163, הערה 201, והדיון על דוד בן הגר נמצא בעמ' 87, הערה 179–181. אשתור ממקם את דוד בן סעדיה בסאראגוסה בלי לתת לנו סיבה או מקור לזה, ואת דוד בן הגר בעיר גראנאדה. אסף, במאמרו 'ספר משפטי שבועות לר' דוד ב"ר סעדיה' (לעיל, הערה 23), אומר: 'אין לערוב אותו עם הדיין ר' דוד בן הגר (או מוהגר) בלי להטעים את דבריו. 36 שערי צדק, חלק ג, שער ב, סימן כב (דפוס שאלוניקי תקנ"ב, יג ע"ב–יד ע"ב ובדפוס ירושלים תשכ"ו, עמ' לא–לב). הציטוט מתחיל: 'ר' דוד. דע כי גירושין מתקיימין על חמשת פנים: הפן האחד מהם הוא ... בסוף הציטוט הארוך נמצא: ' (אמר המעתיק: דברים הללו מלשון ערב מצאתי בפ' דיני הגט לר' דוד בן הגר אלו הפנים כענין שמצאתים בזה הספר, חוץ ממה שמצאתי בכאן בפן הה' שהצריך להמציא הגט ביד האש' ובאותו הספר מצאתי: והפן הה' הוא, שהאשה אומרת שגרשה בעלה ... ולענ"ד זה הוא הנכון) עד הנה'. מעתיק כתב-היד (שבסופו של דבר הודפס כספר שערי צדק) השווה את התרגום העברי שמצא בכתב-היד שלפניו עם המקור הערבי של אלחאוי. אף-על-פי שאין אנו יודעים מתי נעשה התרגום העברי ומתי המעתיק העתיק את כתב-ידו, אנחנו רואים, שהספר אלחאוי היה נפוץ דיו להיות זמין לו בשעת עבודתו. 37 ההצעה הזאת מקבלת חיזוק מן העובדה, שהסגנון של הקטע בשערי צדק דומה מאוד לסגנון שאנחנו מכירים מן אלחאוי של ר' דוד בן סעדיה. וולף (J.C. Wolf ב־ *Bibliotheca Hebraica*, Vol. I, no. 484) הבין אף הוא את השם 'בן הגר' כ־ *filius proselyti*. ראה גם: M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, sec. 93, p. 143
- 38 אברהם אבן עזרא, ספר מאזניים, אופיבאך תקנ"א. אחרי ר' דוד בן הגר, הוא מונה את יהודה בן בלעם, יצחק בן ישוש ולוי בן אלתיבאן.

נמצא שיר אחד של שמואל הנגיד שמחזק את האפשרות של הקשר שבינו ולבין ר' דוד בן סעדיה אלגר. השיר פותח במילים:

עֲלֵיכֶם, בְּנֵי תוֹרָה וְתוֹפְשֵׁיהָ / עֲלֵיכֶם לְגִלוֹת אֶת כְּמוּסֵיהָ
לְמַעַן בְּנֵי אָדָם בְּמַחְשָׁפִים / בְּאַרְץ, וְאַתֶּם פְּחָרְסֵיהָ.³⁹

השיר ממשיך, כנהוג בשירי שבח, בשיר טבע קצר, ואזי הוא מגיע לעיקר:

כְּאֵלוּ גְבוּל אֶרֶץ בְּעָרְב יוֹם / כְּפּוֹשֵׁית, כְּסוֹת שִׁיחוֹר יְכֶסֶה
וּמְרֵאָה רַבִּי דָּוִד עָלֵי כְּנוֹ / כְּשֶׁמֶשׁ אֲשֶׁר יָאִיר אֶפְסֵיהָ,
כְּאֵלוּ קָשִׁי תוֹרָה כְּמוֹ בְּקָעָה / וּמִישׁוֹר, בְּעֵת יְדוּף רֶכְסֵיהָ.
עָלֵי מָה תְּהִי שׁוֹכֵן בְּסוּף אֶרֶץ / וְנִפְשָׁךְ תִּשְׁוֶה מִמְּאוּסֵיהָ,
וְתִקְוֶךָ בֵּינֵי מְשָׁרָה — וְהַמְשָׁרָה / תִּאָּוֶה לְהַשְׁקוֹתְךָ בְּכוּסֵיהָ,
וְלִתֵּת עָלֵי רֵאשֶׁךָ עֲטָרַת פֶּזַ / וְלִתֵּת בְּמִתֶּן לְךָ נְכֹסֵיהָ!
עֲלֵה נָא אֵלַי צִיּוֹן, תְּהַלֵּת כָּל / אֲרָצוֹת, וְדוֹן דִּינֵי קְנָסֵיהָ.
וְדַע כִּי לְךָ, דָּוִד, יְשִׁיבָה תוֹךְ / דְּבִירָה כְּבֵן־דָּוִד בְּכֶסֶהָ
לְמַעַן הַקִּימוֹת לְדַת קִירוֹת / חֲזָקִים, וְאַמְצָתָּ כְּפִי־סֵיהָ, ...

בשיר הזה, הנגיד משבח את כישרונותיו של רבי דוד אחד בהלכה ומנסה לעודדו ולשכנעו לקבל עליו משרה גבוהה, כנראה, משרת דיינות. מתיאורו כ'שוכן בסוף ארץ' אנחנו לומדים, שהוא היה תושב ספרד. סביר לזהות את הרב דוד הזה כר' דוד בן סעדיה אלגר שלנו.⁴⁰ אם כך, אנחנו יודעים מאבן עזרא ויצחק אלבאליה שהוא ר'

39 דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 151–153.

40 מ' מרגליות (הלכות הנגיד [לעיל, הערה 13], עמ' 63) היה הראשון, למיטב ידיעתי, שזיהה את ר' דוד של השיר עם ר' דוד בן סעדיה. אשתור (קורות היהודים [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 87, הערה 181) זיהה אותו כר' דוד בן הגר.

ע' שוחט ('מיהו ר' דוד בשירו של ר' שמואל הנגיד?'), בתוך: מחקרים — מאמרים בתולדות עם ישראל בימי קדם ובדורות ימי הביניים, א, חיפה תשמ"ב, עמ' 75–79), זיהה אותו כדוד בן חזקיה, בנו של ר' חזקיה ראש הגולה, שגם ירש את כיסאו של ר' האי גאון. לפי הראב"ד בספר הקבלה, שניים מבניו של ר' חזקיה ברחו לספרד מאימת הממשלה, ויש לנו מכתב מר' שלמה בן יהודה, ראש ישיבת גאון יעקב בירושלים, שמראה שדוד בן חזקיה היה זמן־מה בירושלים. לפי פירושו של שוחט, השיר נכתב כניסיון לעודד את דוד בן חזקיה לחזור לירושלים ולקבל שם משרה גבוהה. הוא מבסס את פירושו על השורות: 'עלה נא אלי ציון, תהלת כל ארצות, ודון דיני קנסיה / ודע כי לך, דוד, ישיבה תוך דבירה כבן דוד בכיסיה'. את המשפט האחרון הוא רואה כרמז לשייכות של דוד בן חזקיה, כבן ראש הגולה, לבית דוד המלך. מ' גיל (ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099, א, עמ' 446–447) מקבל את פירושו של שוחט. אף־על־פי שיש קשיים במקורות שעליהם סומך שוחט את פירושו וגם בסדר השנים (למשל, לפי שוחט, דוד בן חזקיה נדד סביב הים התיכון בתוך תקופה די קצרה), ולא כאן המקום לשוב ולעבור על כל הפרטים, זה אכן פירוש אפשרי. אולם לשון השיר, ככל שיר שבח, נשגב ומליצי

דוד נענה לשמואל הנגיד וקיבל עליו את משרת הדיין. אם אפשר לשפוט לפי מיקומו של השיר בדיואן של הנגיד, הרי הוא נכתב בסביבות שנת 1040. בשיר, הנגיד אינו מתייחס אל ר' דוד בן סעדיה כאל צעיר, שצריך לעודד אותו, אלא כאל בן-גילו, שכבר השיג הישגים נכבדים בהלכה, אולי אפילו לאחר שכתב חלקים של אלחאוי. ומכאן עולה, שר' דוד בן סעדיה היה פעיל ברבע השני של המאה.⁴¹

בעניין זה כדאי לשוב ולציין את הדמיון שבין הספר השישי של אלחאוי לבין הספר הלכתא גבראתא של הנגיד, שתואר למעלה. אבל קשה לומר מה קדם למה מפני שלשניהם אופי לקטני. עוד ספר דומה לשניהם הוא ספר מגילת סתרים של ר' נסים גאון שגם הוא נכתב בערבית וגם בלשון חכמים כמו אלחאוי והלכתא גבראתא והיה מכונה 'דיואן'.⁴² ר' יצחק בן ברוך אלבאליה כתב ספר. קופת הרוכלים, 'ופירש בו מהלכות קשות שבתלמוד הרבה מאד' וייתכן, שגם הוא היה דומה במבנהו לספריהם של ר' דוד בן סעדיה והנגיד.⁴³ ולכן, אפשר לומר, שזה היה סוג ספרותי רווח בגראנאדה במאה האחת-עשרה.

כפי שצוין למעלה, ר' דוד בן סעדיה אלגר כתב את אלחאוי בערבית אבל הוסיף לו קיצורים בארמית. מדוע ראה צורך בכך?⁴⁴ למזלנו, הוא הסביר את מניעיו, בקצרה,

ולפעמים קשה לדייק בו. ובכן, נראה לי נכון יותר לפרש את השורות הנדונות כביטוי מליצי למשרת הדיין שהנגיד משווה אותה לסנהדרין בלשכת הגזית, אבל אין הכרח. יש לנו עוד הזכרה של בעל הלכה ספרדי ששמו ר' דוד. בתשובות הגאונים שהוציא ש' אסף, מדעי היהדות, ב, ירושלים תרפ"ז, סימן כג, יש תשובה של רב משה גאון, שנשאל על עניין מי שבא בספינה בשבת. השואל מזכיר מעשה של ר' דוד אחד, שבא בשבת בספינה לטורטושה והרשה לאנשים להיכנס לספינה כדי לבקרו. אסף כבר הכיר שכאן אין מדובר בתשובה של ר' משה, גאון ישיבת סורא, אלא בר' משה בן חנוך. בתשובתו, ר' משה בן חנוך מתייחס לר' דוד הזה בכבוד רב ('כי הר גבוה היה ומתגבר כארי במלחמתה של תורה'), מזכיר שהוא כבר נפטר ומנסה לתרץ את מעשהו. נדמה שר' דוד זה אינו זהה לר' דוד בן סעדיה שלנו שאילו כן הוא, אנחנו צריכים להקדים את זמנו לאמצעה של המאה העשירית, עובדה שלא תתאים להזכרות רה"ג באלחאוי. גם ר' משה בן חנוך אינו מזכיר שר' דוד זה כתב חיבורים.

גם ראוי להזכיר את המשפחה הספרדית המכובדת, אבן מהאג'ר, שאפשר לקשר את שמה (בעברית: בן מהגר) לשם אלגר. אחד מבני המשפחה, אבו סולימאן (זאת אומרת, דוד) אבן מהג'ר, היה משורר ידוע בדורם של ר' יצחק אבן גיאת ויהודה אבן בלעם (משה אבן עזרא, כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, מהדורת א' הלקין, עמ' 74-75). אבל משה אבן עזרא אינו מזכיר, שאבו סולימאן זה היה בעל הלכה כדרכו בתיאור משוררים כר' יצחק אבן גיאת או ר' יצחק בן ברוך אלבאליה. וכנראה, אבו סולימאן אבן מהג'ר אינו ר' דוד בן סעדיה אלגר.

ראה לעיל, הערה 16. 42

אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 60. 43

על בעיית בחירת הלשון לכתיבת ספר חוקים והאפשרויות שבהן התלבט הרמב"ם, ראה: 44

ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאו

כמה פעמים. ההסברים האלה מוליכים לשני כיוונים, האחד לשוני והאחר ספרותי. הסבריו פותחים לנו פתחים חדשים להבנת התפתחות הספרות ולימוד ההלכה בתקופתו. אולם, כאן לא אוכל להיכנס לדברים ולהעמיק בהם ואציג כל עניין רק בכלליותו.

במקום אחד, הוא אומר לנו כך:

וארי אן את'בת תרג'מה הד'א אלתאליף אלד'י ד'כרנאה ערביא פי דיואנא הד'א באללגה אלנבטיה איצ'א אלת'י הי לפט' אהל אלתלמוד והו אלמסתעמל לצאחב אלהלכות גדולות למן לם ילחק פהם ד'לך מן אללפט' אלערבי עלי מא את'בתנאה לירי אחכאם את'באתנא לך (?) מע אכ'תצאר אללפט' פי ד'לך ובלוג אלגאיה (?) פי שרח ג'מיע אלמעאני אלמחתאג' אלי ד'כרהא פיה.⁴⁵ [ותרגומו: אני חושב, שראוי גם כן לכתוב תרגום של החיבור שכתבתי בדיואן שלי בערבית ללשון ארמית שהוא לשון אנשי התלמוד ושהשתמש בו בעל הלכות גדולות. (אני עושה זאת) בשביל מי שלא יבין מה שכתבתי בערבית כדי שהוא יבין ההלכות שקבעתי למרות קיצור הלשון והפירוש התמציתי של כל הדברים שצריכים להזכיר.]

מתעוררת השאלה, מי היו בקהל הקוראים שלו שלא ידעו ערבית? נראה קצת מוזר, שיותר ממאה שנה אחרי שהגאונים התחילו לכתוב את תשובותיהם ואת חיבוריהם בערבית בשביל היהודים שלא הבינו את הארמית הסכולאסטית של הישיבות, הרגיש ר' דוד בן סעדיה, שיש צורך בחיבור בארמית דווקא. וכמו שראינו בהקדמתו של שלמה בן יוסף מסאראגוסה, המלומדים בספרד כבר התחילו לכתוב את חיבוריהם בערבית מאותה סיבה לפחות דור לפני ר' דוד בן סעדיה.

אפשרות אחת לפתרון השאלה היא, שהיה ריבוד לשוני בספרד בתקופה הזאת. זאת אומרת, שמצד אחד, הייתה שכבת עילית חברתית-תרבותית של משכילים, שידעו ערבית פחות או יותר ספרותית, ומצד אחר, הייתה שכבה אחרת (או שכבות אחרות), שאולי דיברה להג יום-יומי שעירב יסודות ערביים ורומאנסיים אבל ערבית ספרותית יותר הייתה רחוקה ממנה. בעניין זה, חשוב לזכור, שבבבל המשיכה הארמית להיות לשון היום-יום של חלק גדול מן היהודים וגם של חלק מן הגויים, לפחות עד למחצית השנייה של המאה האחת-עשרה.⁴⁶ ואם כך היה המצב בבבל,

I. Twersky, *Introduction to the Code of Maimonides*, New Haven 1980, pp. 324–336

[להלן: טברסקי, מבוא].

45 נמצא ב-T-S Ar. 18(1).139, fol. 1b

46 ראה: י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות², ירושלים תשמ"ב, עמ' מח–נא במבוא והמקורות שהוא מביא שם. מעניינים במיוחד דברי רה"ג בתשובה אחת: 'כי כיון שבבל מאז מקום לשון ארמי ולשון כשדי ועד אן (= עדיין) בכל העיירות בלשון ארמי וכשדי מספרין הכל

שעברה תהליך של שערוך והתאסלמות מהר יחסית והייתה למרכז של התרבות הערבית המתחדשת, מה היה המצב בספרד, הרחוקה מן המרכז? בתוך דוברי ערבית בכלל האוכלוסייה בספרד, לא הופיע ניב ערבי מיוחד לאלאנדלוס, ניב המושפע מיסודות רומאנסיים, עד המאה העשירית. ותהליך השערוך באלאנדלוס לא הסתיים עד למאה השלוש-עשרה.⁴⁷ אף-על-פי שאין לנו הרבה מידע על תהליך השערוך, אנחנו יכולים להניח שזה לא היה תהליך אחיד בשכבות חברתיות שונות, אפילו באוכלוסיית המתאסלמים, ולא כל שכן, בתוך אוכלוסיית המיעוטים שלא חשו בהתאסלמות דרבון לשיפור הערבית שלהם.

כמעט כל ידיעותינו על האוכלוסייה היהודית בספרד בתקופה הזאת, תורה-הזהב שלה, בא מקולמוסיהם של המשכילים הקרובים לתרבות החצר. ובשביל רבים מן החוג הזה, ידיעת ערבית הייתה חלק מן הרקע התרבותי שלהם ולפעמים הייתה אמצעי להצלחה כלכלית ופוליטית. רוב בעלי ההלכה מן המאה האחת-עשרה, ששמותיהם מופרים לנו (ובמיוחד המחברים כיצחק אבן גיאת), השתייכו לשכבה דקה זאת.⁴⁸ ואולם, אין אנו יודעים הרבה על שכבות אחרות של האוכלוסייה היהודית

בין ישראל בין הגוים אף במדינות שחידשום ישמעלים' [פורסם לראשונה על-ידי א"א הרכבי, 'חדשים גם ישנים', II, N. 10, הקדם, 2 (תרס"ח-תרס"ט), עמ' 82]. הארמית אף היא נשארה השפה של תלמידי חכמים בישיבות כפי שרמז ר' שרירא גאון בתשובה אחת: 'ולפום דשאלתון מן קדמנא בלשון ארמית במהנאגא דרבנן' (ראה: J. Mann, 'Addenda to "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History"', *JQR* n.s., XI [1920-1921], pp. 462-463).

אם הלשון המדוברת בכבל נשארה ארמית כפי שיעור גדול של יהודים, אזי שבה ומתעוררת השאלה, למה הגאונים המאוחרים כתבו את חיבוריהם ערבית? והתשובה היא, שהם כתבו לשכבה של משכילים יהודים, שחלק ניכר מהשכלתם אם לא את כולה הם רכשו מחוץ לכותלי ישיבות הגאונים והללו אף השתתפו השתתפות פעילה בתרבות הערבית הקוסמופוליטית, במיוחד בבגדאד. העולם של ישיבות הגאונים חש כלחץ תרבותי-אינטלקטואלי מצד יהודים אלו וגם בצורך לספק, בדרכים שונות, את צורכיהם ולהשיב על שאלותיהם. על תהליך זה, ראה סקליר (לעיל, הערה 5), הפרק הרביעי.

T. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton 1979, p. 282 47

ראה כעת: תא-שמע, שיפוט עברי, עמ' 371-372. שים לב לתיאורו של שמואל הנגיד בספר הקבלה, 'היה תלמיד חכם מן המשכילים הגדולים ועוד היה בקי בספרי הישמעאלים ובלשונם' (עמ' 53). כמה מן הבולטים שבין בעלי ההלכה בדור שלאחר שמואל הנגיד היו ידועים כמלומדים גם בתורה וגם בחכמה יוונית וכתבו פיוטים. ראה דבריו של אברהם אבן דאוד בספר הקבלה על ר' יצחק אלבאליה ור' יצחק אבן גיאת (עמ' 60-61). ובכל זאת, היו כאלו, כר"י מיגאש (שאמנם חי כשני דורות אחריהם), שהרגישו יותר בנוח לכתוב בלשון חז"ל מבלשון הערבית. הנה דבריו בתחילת תשובה אחת: 'ראיתי להקדים תחילה עיקריה ואח"כ אתזור לפרש אותה בלשון תלמוד לפי שבו יהיה הרגילות מורדף יותר ממה שיהיה בלשון ערבי' (שו"ת ר"י מיגאש, ורשה 1870, סימן ג, מודפס כהשמטה בסוף הספר).

ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי

שלא היו קרובות לתרבות המשכילים. הַד לפער התרבותי, ודווקא בתחום לימוד התלמוד, שהיה מורגש בין המשכילים וחוגים אחרים, אפשר אולי לשמוע בשיר אחד של שמואל הנגיד. בשיר הזה, מבקר הנגיד חוג לומדי תלמוד ששמע את דרך שיחם בעת לימודם בבית הכנסת בהושענה רבה. הוא מכנה אותם 'פְּתָאִים, מְתֵי בְטָן וְאֲדָרַת וְשִׁיבָה'. אבל עיקר ביקורתו לא יצא על רמת הלימוד ותוכנו אלא על נימוסיהם ואיכות דיבורם.

וְשִׁמְעֵנוּ חֲמוֹר נוֹעַר וְצוֹחַת / בְּנֵי בָקָר, וְהֵם גּוֹעִים, קָרְבָּה ...
וְשִׂאֲלֵתִי שְׁלוֹם הָרֵב בְּכַבּוֹד / וְעַנֵּנִי פְּאִישׁ מְדוֹן וְאִיבָה
וְהַחֵל לְעֲנוֹת מְאָה בְּרִכּוֹת / בְּקוֹל עֶבֶה כְּקוֹל הַמּוֹן וְצָבָא.⁴⁹

בספרד הייתה מערכת ענפה של שפיטה יהודית בכל עריה.⁵⁰ קשה להניח, שכל הדיינים ומורי ההוראה למדו במרכזים הגדולים כמו לוסינה או קרודובה או שהשתייכו לחוגי העילית. ובכן, ייתכן מאוד שאנשים מן השכבות האחרות שימשו כדיינים בקהילותיהם ונזקקו לכלי עזר כמו הקיצורים שחיבר ר' דוד בן סעדיה. אפשרות אחרת היא, שר' דוד בן סעדיה כתב את הקיצורים בשביל יהודים שבאו או שחיו מחוץ לתחום המוסלמי והתקשו בשפה הערבית בכלל. על-אף מצב המלחמה שבין ספרד הנוצרית ולבין ספרד המוסלמית, היו קשרי מסחר ביניהן, ויהודים השתתפו במסחר זה. יהודים הגיעו מצרפת לקרודובה, לפחות באמצע המאה האחת-עשרה, כמו ר' פריגורוס, המורה של ר' יצחק אלבאליה. אבל בכל זאת, נראה שלא היו קשרים כל-כך הדוקים בין יהודי אלאנדלוס ולבין אירופה הנוצרית בימי ר' דוד בן סעדיה.⁵¹ אם אביו של ר' דוד היה גר צדק, סביר להניח, שמקורו היה

49 השיר פותח במילים: 'הירהב הזמן ברבי ורבא, ואם בניו ובין תלמוד מריבה', דיואן שמואל הנגיד (ראה לעיל, הערה 39), עמ' 228–229.

50 חא-שמע, שיפוט עברי, עמ' 355; 359–360; 367–368.

51 על אודות ר' פריגורוס, ראה: אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה (לעיל, הערה 43), עמ' 59–60. מקרה דומה בדבר מלמד צרפתי, שהגיע לספרד בערך שלושים וחמש שנים אחרי ר' פריגורוס, נזכר בתשובה של הרי"ף (שו"ת הרי"ף, סימן קכג). ר' פריגורוס הגיע לקרודובה זמן קצר לאחר שהשפעת צרפת התחילה להסתמן בספרד הנוצרית. ראה: גליק (לעיל, הערה 47), עמ' M. Defourneaux, *Les Francois en Espagne au XIe et XIIe siecles*, Paris; 290–289, 1949, p. 191. ייתכן שהייתה חליפת שו"ת בין ספרד לבין צרפת באמצע המאה האחת-עשרה, אבל אין לנו עובדות מדויקות בזה (ראה: ש' אסף, 'חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז', תרביץ, ח [תרצ"ו], עמ' 162–170). קשר יותר הדוק לא נוצר עד תחילת המאה השתים-עשרה כאשר נרבונה התאחדה פוליטית עם מחוז ברצלונה ואז חכמי נרבונה וחכמי לוסינה החליפו מכתבים (ראה: ב"ז בנדיקט, 'לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס', תרביץ, כב [תשי"א], עמ' 85–109). אבל אפילו לפני כן קיים קשר בין ספרד המוסלמית וברצלונה הנוצרית. היו יהודים כר' יצחק בן ראובן אלברגלוני (שתרגם את ספר מקח וממכר של רה"ג

בספרד הנוצרית או בדרום צרפת והיה לו קשר עם קהילות היהודים שם. אם אנשי אלאנדלוס המקומיים הרגישו בצורך להמיר את דתם בתקופה הזאת, בדרך כלל, הם קיבלו עליהם את הדת השלטת ולא את אחת מדתות המיעוטים (חוץ מן הסיכון שהיה כרוך בקבלת הדת היהודית או הנוצרית). אולם אנחנו יודעים על נוצרים בתקופה הזאת שמצאו את דרכם מאירופה לארצות האסלאם כדי להתגייר ולחיות כיהודים.⁵² אם אביו היה אחד מהם, ייתכן שעובדה זו גרמה לר' דוד בן סעדיה להיות יורש ורגיש כלפי היהודים בארצות הנוצרים ועודדה אותו לכתוב בשבילם. אולם, הייתה לו עוד סיבה לכתיבת הקיצורים הארמיים. בהסבר שלו שהתחלתי לצטט לעיל, הוא ממשיך להסביר:

פיקתדי מננא (?) אלוצ'ע פי מא ירידה מן תאליף הלכה או הלכות יולפהא (?) או גיר ד'לך ממא יחתאג' אלי וצ'עה מן חכם או שריעה. [ותרגומו: (הקורא) יכול להעתיק ממני איך לכתוב, אם הוא רוצה לחבר הלכה או הלכות או מה שהוא אחר, ממה שהוא צריך מבחינת כתיבת דין או הלכה.]

כאן הוא משתמש במונח העברי 'הלכה או הלכות' כמונח טכני לשם סוג ספרותי. וממה שהוא אמר מיד קודם לזה, ברור ש'הלכה או הלכות' כאלו נכתבות בארמית, לשון התלמוד ו'הלכות גדולות'. בסוף קיצור אחר, הוא שב ואומר:

פקד ג'מענא אלכת'יר פי הד'א אלתאליף בלגה אהל אלתלמ' באללפט' אליסיר ממא אסתופא אלמעני וג'עלנא ד'לך נמוד'ג'א למן אראד תאליף הלכה או הלכות פיקתצ'י בד'לך ויעמל בחסבה.⁵³

ואולי גם את כתאב אלאימאן של ר' דוד בן סעדיה) שלמד בקורדובה והיה שנים רבות דיין בעיר דניה (ראה: (J. Mann, 'Glanures de la Gueniza', *REJ*, LXXIV (1922), pp. 157-159). באמצע המאה התשיעית התגייר איש חצר-המלכות, בודו. במאה האחת-עשרה אנחנו שומעים על התגיירות הכומר Wecelinus; הארכיבישוף של העיר בארי, Andreas; ו-Johannes of Oppido ששינה את שמו לעובדיה ועכשיו הוא מופר מאוד מכתביו שנמצאו בגניזה. לסקירה על התופעה הזאת, ראה: B. Blumenkranz בתוך: *The World History of the Jewish People — The Dark Ages*, C. Roth (ed.), Tel Aviv 1966, pp. 84-88; וגם: N. Golb, 'Notes on the Conversion of European Christians to Judaism in the Eleventh Century', *Journal of Jewish Studies*, XVI (1965), pp. 69-74; ראה: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II — *The Community*, Berkeley 1971, pp. 304-311 וההערות שם [וראה: מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו, עמ' 335 ואילך, והספרות שצוינה שם, עמ' 336, הערה 1].

52 נמצא ב-T-S F5.56, fol. 1a בעמ' 2א, אנחנו שבים ומוצאים: 'פאן אראד אלראסס רסם הד'ה אלאחכאם באללפט' אלנבטי פי הל[כה או] הלכות יסתעמלהא פיכ'תצר בקולה פי מת'ל הד'א אלתאליף או גיר[ה]'. 53

ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי

נותרגומו: סיכמתי בשפת אנשי התלמוד רוב מה שבחיבור זה בלשון פשוט שממצה את העניין באופן מלא. שמתתי אותו כדוגמה למי שירצה לחבר הלכה או הלכות כדי לדון בו ולהתנהג על-פיו.]

כשהוא משתמש במונח 'הלכה או הלכות' נדמה שהוא מתכוון לסוג מסוים של קודיפיקאציה הלכתית. זה סוג ספרותי הנכתב ארמית ובו ניסוח תמציתי ומסכם של הלכות בלי ניתוח נרחב ומקיף של המקורות והנימוקים. בסוג זה, אישיותו של המחבר לא הייתה מובלטת, כפי שאנחנו רואים, שר' דוד בן סעדיה מזמין את קוראיו להשתמש בהלכות שלו כראות עיניהם. כנראה, זה היה סוג ספרותי לא-רשמי שלפעמים יחידים השתמשו בו כדי ללקט ולחבר ספר דינים פרטיים בשביל שימוש המקצועי בבחינת מגילות סתרים.⁵⁴

סוג ספרותי זה נודע היטב מן הספרים כמו הלכות פסוקות, הלכות גדולות, ההלכות של הרי"ף וקטעי גניזה של ספרים דומים לחיבורים אלו בעלי כותרות, כגון 'הלכות קטנות מבוארות' או 'הלכות מכתצר'. בחיי אבן פקודה, הדיין מסאראגוסה, הכיר סוג ספרותי זה. בהקדמת ספרו, אלהדאיה אלי פראיץ' אלקלוב, הוא סוקר את הספרות שלאחר התלמוד, שעוסקת בידיעת המצוות (עלם אלפראיץ'). אחרי פרשנות המקרא, הוא מונה:

ואלצ'רב אלת'אני מכתצר עיון אלשראיע אמא כלהא מת'ל כתאב ר' חפץ בן יצליח ואמא מא ילזמנא מנהא פי הד'א אלזמאן מת'ל הלכות פסוקות והלכות גדולות ומא מאת'להא ואמא ג'זא מן אג'זאיהא מת'ל כתב סאיר אלגאונים פי אלשאלות ואלתשובות פי פראיץ' אלאג'סאם ועקד אלאחכאם.
[בתרגומו של אבן תבון: והענין השני לחבר עניני המצוות על דרך קצרה, או כולן כספר רב חפץ בן יצליח ז"ל או מה שאנו חייבים בהן בזמן הזה כהלכות פסוקות וגדולות והדומה להם או חלק מחלקיהן כספרי קצת הגאונים בשאלות ותשובות במצוות הגוף ופסקי דינין.]⁵⁵

54 על המושגים 'ספרות רשמית' ו'לא-רשמית', ראה עתה: רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב תשמ"ח, פרק א. על ספרות ההלכות, ראה עמ' 58–61. דבריה של דרורי מהווים התחלה חשובה בהבנתנו את היווצרות ספרות היהודים בראשית ימי הביניים. אבל כבכל מחקר ראשוני, יש עוד להוסיף הרבה, להתעמק, ולתקן.

55 מהדורת א"ש יהודה, ליידן 1912, עמ' 7. נדמה שכסוג השלישי שהוא מזכיר, 'כתב סאיר אלגאונים', כוונתו לא רק לשו"ת אלא גם למונוגרפיות הערביות שלהם, שכהן באמת נידון רק חלק אחד של ההלכה.

במקום אחר אני מקווה להרחיב את הדיבור על הסוגים הספרותיים האלה, על יחסיהם זה לזה, על מקור ההפרדה הלשונית שביניהם, על ההקבלה לספרות ה'פקה' וה'חדית' המוסלמית, או השפעתה עליהם ועל הרקע להתפתחותם.

הסוג הספרותי של הלכות בארמית היה נבדל ושונה מן הספרות ההלכתית הנכתבת בערבית. הסוג הערבי הרחיב בנושאים והיה אנאליטי וביקורתי. בסוג זה יש סדר הגיוני לדיון ולעתים קרובות הנושאים מחולקים לתת-נושאים ממוספרים. ועוד: אישיות המחבר מתבלטת, דבר שמבהיר, שהספר הוא יצירה של יחיד מסוים. בלי להרחיב כאן, סוג זה גם היה מיוצג היטב בספרות הגאונים, ורס"ג, רשב"ח, ורה"ג השתמשו בו.⁵⁶

ר' דוד בן סעדיה היה ער לשני הסוגים הספרותיים האלה ותפקידיהם השונים. בסוף הפרק השלישי של הספר הרביעי הוא אומר:

ולו כאנת ג'מיע פצול אלהלכות [מבניה] ביסיר אללפט' ואסתיפא אלמעאני פי אחכאמהא באכ'תצא[ר ...]אן כאלד'י ד'כרנא ד'לך פי הד'ין אלפצלין אעני פי מעני אלביועאא ואלאשריה ת'ם אחכאם אלאג'ארה לכאן חסנא אלא אן ד'לך משרוטא בכון אלקארי להא במקדמאת תכון לה פי הד'א אלעלם פיכתפי פי ד'לך באלמכ'תצר מן אלתאליף ואמא אן לם יכון לה פיה מקדמאת פאלאבסט מן אלמעאני אולי בה ואביין לה כמא אן אלמכתדי באלת[למו]ד לא שי אקרב אלי תפהימה מן תאליף אלהלכות אלבסט אלמעאני פי ד'לך [און] אן יכון לה אסתאד'א פי אלתאליף אלמכ'תצר [יב]ס[נט] לה אלמעאני קבל אבתד[אה]א ויופיה שרחהא אלי אנתהאיהא.⁵⁷

[ותרגומו: היה טוב לו כל פרקי ההלכות היו מנוסחים בלשון פשוט וממצה ענייני ההלכות בקיצור כמו זה שכתבתי בשני הפרקים האלה, כוונתי (הפרק) על ענייני מקח וממכר ואחר כך (הפרק) על הלכות שכירת (פועלים וקבלנים). רק שזה בתנאי שיש לקורא אותם (פרקי ההלכות) הקדמות במדע הזה ואז הוא יכול להסתפק בקיצור של החיבור. אבל אם אין לו הקדמות, (ספר) שמרחיב בעניינים יהיה יותר מתאים לו ויותר מבואר. (זה) כמו המתחיל בלימוד התלמוד שאין דבר יותר טוב ללימודו מן חיבור ההלכות שמרחיב בעניינים או

56 השימוש בלשונות שונים לתפקידים שונים או לסוגי ספרות שונים נמשך בספרד. ר' יצחק אבן גיאא השתמש בלשון חז"ל לספר הפסקים שלו, הלכות כלולות, וכתב את פירושו לתלמוד בערבית (ראה: ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, עמ' 383; ש' אסף. 'ספר הנר לר' יצחק'ן גיאא', תרביץ, ג [תרצ"ב], עמ' 213-214). גם כדאי לשים לב לכתיבתו של הרי"ף. כשהרי"ף רצה לכתוב הלכותיו בקצרה, בלי משא ומתן, הוא השתמש בארמית. אבל כשרצה לנתח ולפרש באריכות סוגיה מוקשה, הוא השתמש בערבית, כמו בשלושת הפירושים שסיפח למסכת כתובות ואחד למסכת שבועות (ראה: B. Cohen, 'Three Arabic Halakic Discussions: (of Alfasi', *JQR*, XIX [1928-1929], pp. 355-393).

57 נמצא ב- Bodl. e.55 (Cat.#2659), ENA 2943, fol. 32a⁻, T-S F5.56, fol. 2b⁻, fol. 15b. כנראה, כוונתו ב'פצול אלהלכות' (= פרקי ההלכות) לחיבורים אחרים מן הסוג הספרותי 'הלכות' כמו הלכות גדולות.

שיהיה לו מורה בספר הקיצור שיבאר לו העניינים בהרחבה לפני שהוא יתחיל ללמוד אותם וישלים לו פירוש (העניינים) עד תומם.]

הוא כתב את הקיצורים הארמיים בשביל אנשים (כגון דיינים) שכבר למדו ונוקקו, מפעם לפעם, לרענן את זיכרונם או לבדוק ספק שהתעורר. החלק הערבי המורחב היה מיועד לאלו שעוד לו למדו את המושגים ואת המקורות היסודיים של הנושא.⁵⁸ לסיכום, ר' דוד בן סעדיה אלגר רצה שהדיואן שלו יהיה שימושי למי שידעו ערבית וגם למי שהיו רחוקים ממנה, גם למתחיל וגם לדיין הוותיק, דבר המזכיר לנו את גישתו של הרמב"ם בכתיבת משנה תורה. ולכן, אנחנו רואים שחיבורו של ר' דוד בן סעדיה היה פופולארי, יחסית, במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה והועתק הרבה.⁵⁹ גם הפעם הזאת, הגניזה שימרה בשבילנו חוליה חשובה של ספרות ההלכה. למען האמת, לא היה צפוי למצוא חיבור בעל היקף שכזה מן התקופה הזאת. מציאת חיבור כאלחאו מתקנת במידת-מה את הרושם שהתקבל, שלא הייתה יצירה הלכתית רבה בספרד במאה האחת-עשרה בהשוואה למקומות אחרים ולתקופות אחרות. אולם, כדי לדעת אם ר' דוד בן סעדיה היה אחד מיחידים שכתבו ספרי הלכה ופירושי תלמוד, אם היה אחד מרבים, נצטרך לקוות שבהמשך חקר הגניזה התמונה עוד תתבהר. לפי שעה, נשאר לנו עוד לעשות הרבה ולחקור את היחס שבין אלחאו ולבין ספרות הגאונים שקדמה לו, בינו ולבין הספרות בת-זמנו, והשפעתו על הדורות שבאו אחריו.

58 הדבר מזכיר את התשובה המפורסמת של ר' פלטוי גאון על 'איזה עדיף ומשובח, לעמוק [בתלמוד או יעסוק] בהלכות קטועות, ולא שאלנו דבר זה אלא שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות ואמרים מה לנו לקושיית התלמוד. לא יפה הם עושים ואסור לעשות כן שהם ממעטים בתורה וכתוב יגדיל תורה ויאדיר, ולא עוד אלא שגורמין לתלמוד תורה חס ושלום שישתכח והלא נתקנו הלכות קטועות לשנן בהם אלא מי שלמד תלמוד כולו ועוסק [בן] כי אם מסתפק לו דבר ואינו יודע לפרשו מעיין בהם'. (חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג, סימן קי; ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 81). וראה עתה: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניר-יורק-ירושלים תשנ"ג (במיוחד 'הרקע לכתיבת חיבורי הלכה בבבל בראשית תקופת הגאונים', עמ' 1-16; 'מטרתו, מגמתו והיקפו של "הלכות פסוקות"', עמ' 129-145); ד' רוזנטל, 'לתולדות רב פלטוי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 623-625. על התפקיד של ספר חוקים בתלמוד תורה, ראה: טברסקי, מבוא, עמ' 97-107.

59 יש שישה כתבי-יד המיוצגים על-ידי הקטעים שמן הגניזה ועוד אחד מתימן. יציגות כזאת בגניזה מצביעה על שימוש נרחב. מקולופון אחד, עולה, שהספר היה נעתק בצור בסוף המאה האחת-עשרה, ומן השאלה המוזכרת בהערה 22 לעיל, אנחנו לומדים שהחיבור היה מופר בתימן לפחות עד לשנת 1215.